

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל: פוליטיקה ליברלית, כלכלה ליברלית, שתיקה והתנגדות

גד ברזילי*

המאמר בוחן מחקרית והשוואתית את חשיבותם של עורכי דין בישראל לשיח הציבורי ולביקורת חברתית-פוליטית. המאמר מסביר את חשיבותם העקרונית של עורכי דין למשטרים פוליטיים ובמיוחד לדמוקרטיה. בנוסף, המאמר מציג לראשונה נתונים השוואתיים מקוריים, שמלמדים כי בישראל שיעור עורכי הדין הגבוה בעולם הדמוקרטי ביחס לגודל האוכלוסייה. בעקבות זאת מנסה המאמר לנתח מהי המשמעות של עורכי הדין הישראלים – יהודים וערבים-פלסטינים – להתפתחות דמוקרטיה בישראל ושיח ציבורי בה. המאמר מלמד כי אמנם עורכי הדין בישראל תרמו מאוד לקידום נאור ליברליזם, במיוחד כלכלי, הרי דווקא בתחום של זכויות אדם הייתה תרומתם של מוגבלת מאוד באופן יחסי. המאמר אינו רק תורם מידע חשוב על מקצוע עריכת הדין בישראל, על בסיס נתונים ראשוניים ומקוריים, ולא רק מציב את

* פרופסור גד ברזילי, איש מדע המדינה ומשפטן, הוא פרופסור מן המניין למדע המדינה, משפטים ולימודים בינלאומיים באוניברסיטת וושינגטון ושינגטון gbarzil@u.washington.edu. אני רוצה להביע את תודתי העמוקה לטרי הלידיי (HALLIDAY), למלקולם פילי (FEELEY) וללוסיין קרפיק (KREPNIK) על הערותיהם המועילות ומלאות התובנות על טיוטות מוקדמות יותר של מאמר זה. קלארק סורנסן (SORENSEN) ופאטי גודי (GUDI) הדריכו אותי בנושא עורכי דין בדרום קוריאה. לשכת עורכי הדין הישראלית והנהלת בתי המשפט הישראלית שיתפו פעולה ונתנו לי גישה למידע מקורי בעל ערך רב. לי ורשבסקי, עוזרת המחקר שלי מאוניברסיטת תל אביב הייתה מועילה ביותר בסייעה לי לצבור את הנתונים המספריים לגבי עורכי דין בישראל. ג'רארד אוניל (O'NEILL) ודן אוקונור (O'CONNOR) סיפקו לי את הנתונים על עורכי דין אוסטרלים. סטיוארט שיינגולד (SCHEINGOLD) ויואל מיגדל (MIGDAL) נתנו לי הערות מועילות על טיוטה מוקדמת יותר. לבסוף, ההערות של שלושה בודקים אנונימיים היו מועילות ביותר בשיפור המאמר. על אף הנדיבות והחוכמה של כל אותם אנשים, האחראיות היא כולה שלי. זהו נוסח מעובד ומתורגם של המאמר *The Ambivalent Language of Lawyers in Israel: Liberal Politics Economic Liberalism, Silence and Dissent* FIGHTING FOR POLITICAL FREEDOM: COMPARATIVE STUDIES OF THE LEGAL .COMPLEX AND POLITICAL LIBERALISM 247–279 (Terence C. Halliday et al. eds., 2007).

עורכי הדין בישראל באור השוואתי, אלא גם מראה כי שתיקתם החברתית-פוליטית של עורכי הדין בישראל בתחומים של הפרות של זכויות אדם בולטת דווקא בהשוואה לפעילותם בתחום הכלכלי-חברתי הנאו-ליברלי.

א. בין שתיקה לדיבור – עורכי דין והפוליטיקה. ב. הרקע ההשוואתי.
 1. עריכת דין בהיבט השוואתי; 2. מילה אחת על מילים משפטיות.
 ג. עורכי הדין והמדינה. ד. קולות דו-ערכיים: דיבור, שתיקה והתנגדות; 1. על דיבור ושתיקה: עורכי דין ועיצוב השיח הציבורי; 2. סימפוזי לברלית; 3. שתיקה רועמת. ה. סיכום.

א. בין שתיקה לדיבור – עורכי דין והפוליטיקה

בניגוד למקצועות רבים אחרים, עורכי דין הם סוכנים פוליטיים בפרקטיקה המקצועית היום יומית שלהם. הם פועלים בדרך כלל באמצעות מאבקים משפטיים לשינוי ההקצאה של טובין ציבוריים. לעתים קרובות הם פועלים בספרה הפוליטית או שלפעולותיהם יש משמעות פוליטית. בהגדרת המקצוע שלהם, עורכי דין נותנים בדרך כלל לגיטימציה למדינת לאום. האידאולוגיה המקצועית שלהם מניחה כי באמצעות כלים משפטיים – כדוגמת התדיינות בבתי משפט – המדינה תוכל להגיב באופן יעיל יחסית לצורכי הציבור ולציפיותיו.

כאשר עורכי דין פועלים בשדה המשפטי – אפילו אלה המביעים התנגדות פוליטית – הם פועלים דרך הכללים המשפטיים הרשמיים, כגון סמכות שיפוטית, זכות עמידה, שפיטות, נהלים, כללי אתיקה ודיני ראיות. לפיכך, הן מתן הלגיטימציה והן הלגליזציה של מדינת הלאום נראים כתפקידי יסוד המצופים מעורכי דין. ניתן להעצים שני תפקידים אלה של עורכי דין במשטר ליברלי, מאחר שהם מקדמים שני עקרונות נורמטיביים חשובים ביותר. העיקרון הראשון הוא העדפה הניתנת לזכויות הפרט על פני האינטרס הקולקטיבי. העיקרון השני הוא ה"ניטרליות" של המדינה והיכולת שלה לייצר צדק פרוצדורלי. ההנחה היא כי עורכי דין שלהם ידע מקצועי הם בעלי תפקיד מיוחד במינו בקידום שני החזונות הליברליים האלה.

עם זאת, מאמר זה אינו עוסק בעורכי דין במהלך של פוליטיקה רגילה בדמוקרטיה. תחת זאת, הוא מוקדש להיבט אחר הנוגע לעורכי דין, משפט ופוליטיקה ליברלית. במאמר אטען כי עורכי דין במגוון זירות חברתיות, פוליטיות וכלכליות הם סוכנים חיוניים ביצירת הגבולות של ספרת הדיונים הציבוריים במשטרים דמוקרטיים ובסימונם. במילים אחרות, כאשר עורכי דין מדברים, ויתרה מזאת, כאשר הם שותקים בספרה הפוליטית, ובכל זאת פועלים כעורכי דין, הם למעשה קובעים את הגבולות של השיח הפוליטי ושל הדיון הפוליטי. במקום לעשות שימוש בקטגוריות של "עורכי דין פרטיים", "עורכי דין של

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

המדינה "ו"עורכי דין למען מטרה ציבורית", מאמר זה מוסיף נקודת השקפה שונה ועדיין משלימה מבחינה תאורטית, על מנת להבין טוב יותר את המשמעות של עורכי דין לפוליטיקה ולמבנה הכוח של המדינה.

במאמר זה אינני בוחן סוג מסוים של עורכי דין. תחת זאת, אני מעוניין להבין את אוכלוסיית עורכי הדין בכללותה, ולבחון כיצד לשכת עורכי הדין שינתה את מאזן הכוחות הסוציו-פוליטיים, השפיעה עליהם ויצרה אותם. אתמקד לא רק בתפקידים של העצמה וקריאת תיגר על משפט המדינה, אלא גם באופן שבו עורכי דין הנם גורמים משמעותיים בעיצוב הגבולות של השיח הפוליטי. בהקשר ספציפי יותר, אבחן במאמר זה גם את הניסיון הישראלי ואציע כמה הכללות הניתנות להשוואה למקרי מבחן אחרים סביב העולם.

ב. הרקע ההשוואתי

1. עריכת דין בהיבט השוואתי

עקב מודעות גבוהה יותר לזכויות ליברליות ולאינדיבידואליזם – הקשורה באופן הדוק לקפיטליזם, לתיעוש ולהתפתחות כלכלית – מספר עורכי הדין גדל במיוחד בחברות מערביות. חשוב להשוות בין אותן מדינות לבין ישראל, אשר הוקמה בשנת 1948 בעקבות גלים שונים של הגירה ציונית, בעיקר ממזרח אירופה ומרוסיה לפלשתינה, במיוחד החל משנת 1882. חשוב להציב את ישראל בפרספקטיבה השוואתית, שכן אם מספר עורכי הדין בה קטן מאוד באופן יחסי, מה משמעות הדבר באשר לתרומתם של עורכי דין לליברליזם הפוליטי והיעדרו בישראל? לחלופין, אם מספר עורכי הדין הנו גדול באופן יחסי, כיצד משפיע הדבר על הדיון הפוליטי וכיצד עורכי דין תורמים להמשגתו בליברליזם בישראל? כשישים אחוזים מן הגידול הדמוגרפי בישראל מאז שנת 1948 ועד 2009 נבעו מהגירה ממדינות שאינן ליברליות: מדינות מוסלמיות בצפון אפריקה ובמזרח התיכון (בעיקר בשנים 1951–1961); מדינות מזרח אירופה (בעיקר בשנים 1919–1923; 1946–1948); והרפובליקות של ברית-המועצות לשעבר (בעיקר בשנים 1989–1991). ניתן להניח כי ללא כל מקורות משמעותיים של התרבות הליברלית המערבית, ואף בהתחשב בניסיון ליברלי מסוים מאז סוף שנות השישים, מספר עורכי הדין בישראל צריך היה להיות נמוך למדי בהשוואה למדינות אחרות ובמיוחד בהשוואה למדינות ליברליות מערביות. אולם המצב בפועל מנוגד לאינטואיציה.

בהסתמך בעיקר על חומר ראשוני, אספתי נתונים על עורכי דין ב-39 מדינות; חלקן מדינות מערביות ליברליות וחלקן מרקע שאינו ליברלי. מצאתי כי בין רוב מדינות הלאום המערביות ורוב הדמוקרטיות, ישראל היא בעלת המספר הגבוה ביותר של עורכי דין ביחס לגודל האוכלוסייה. בשנת 2005 היה בישראל עורך דין אחד לכל 211 אזרחים, נתון שהנו

גבוה משמעותית מאשר ברוב החברות הליברליות כמו ארצות-הברית (עורך דין אחד לכל 434 אזרחים), בריטניה (עורך דין אחד לכל 489 אזרחים), גרמניה (עורך דין אחד לכל 619 אזרחים), אוסטרליה (עורך דין אחד לכל 672 אזרחים), הולנד (עורך דין אחד לכל 1,251 אזרחים) וצרפת (עורך דין אחד לכל 1,281 אזרחים).

כפי שמראה טבלה 1 להלן, בשנת 2005 היו בישראל 204 אחוזים יותר עורכי דין יחסית לגודל האוכלוסייה בארצות-הברית, 232 אחוזים יותר מאשר בבריטניה ו-601 אחוזים יותר מאשר בצרפת. לא זו בלבד שמדינות במערב אירופה ובצפון אירופה חולקות מסורת ליברלית מבוססת יותר מבחינה היסטורית, אלא שכולן (למעט פורטוגל, שהיא דמוקרטיה חדשה יחסית), הנן בעלות כלכלה משגשגת יותר ותל"ג לנפש גבוה יותר מאשר ישראל. ואף על פי כן, בישראל קיים המספר הגבוה ביותר של עורכי דין ביחס לגודל האוכלוסייה. ניתן היה להניח באופן סביר כי מספר עורכי הדין בישראל יכול היה להיות דומה לזה שבמדינה כמו דרום קוריאה. הן ישראל והן דרום קוריאה חוו התפתחות כלכלית אינטנסיבית במגזר הפרטי; ולשתייהן אין מקורות ליברליים והן חסרות ליברליזם פוליטי מעוגן היטב. זאת ועוד, שתיהן נתונות תחת השפעה פוליטית חזקה של ארצות-הברית, ולשתייהן מנטליות של מצור בנוגע לביטחון לאומי. למרות זאת, מספר עורכי הדין בישראל גדול פי 30.13 מאשר בדרום קוריאה, ביחס לגודל האוכלוסייה.

טבלה 1: עורכי דין בהשוואה (2005)¹

מדינה	אוכלוסייה	מספר עורכי דין	תל"ג לנפש	מספר אזרחים לכל עורך דין
ישראל	6,869,500	32,600	20,800	211
ספרד	40,341,462	148,543	23,300	272
ליכטנשטיין	33,717	112	25,000	301
יוון	10,668,354	35,000	21,300	305
איסלנד	296,737	690	31,900	430
ארצות-הברית	295,734,134	681,000	40,100	434
איטליה	58,103,033	128,000	27,700	454

1 הנתונים על מדינות אירופיות נאספו ממועצת לשכות עורכי הדין והאגודות המשפטיות של אירופה (CCBC); הנתונים על ישראל נאספו מן הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ומלשכת עורכי הדין; הנתונים על דרום קוריאה נאספו מלשכת עורכי הדין של דרום קוריאה; הנתונים על ארצות-הברית נאספו מ-Internet Research Group; הנתונים על קנדה נאספו מקרן Canlaw, www.canlaw.com/lawyers; הנתונים על אוסטרליה נאספו בסיוע לשכת עורכי הדין של אוסטרליה; הנתונים על יפן נאספו מלשכת עורכי הדין היפנית.

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

468	17,900	22,575	10,566,212	פורטוגל
479	58,900	979	468,571	לוקסמבורג
489	29,600	123,500	60,441,457	בריטניה
490	31,500	67,000	32,805,041	קנדה
495	20,300	1,577	780,133	קפריסין
535	31,900	7,500	4,015,676	אירלנד
619	28,700	133,113	82,431,390	גרמניה
656	8,200	11,353	7,450,349	בולגריה
672	32,000	29,887	20,090,437	אוסטרליה
713	30,600	14,529	10,364,388	בלגיה
796	40,000	5,770	4,593,041	נורווגיה
1,027	33,800	7,289	7,489,370	שוויץ
1,124	14,900	8,900	10,006,835	הונגריה
1,172	32,200	4,635	5,432,335	דנמרק
1,251	29,500	13,111	16,407,491	הולנד
1,281	28,700	47,354	60,656,178	צרפת
1,289	16,800	7,947	10,241,138	הרפובליקה הצ'כית
1,360	14,500	3,994	5,431,363	סלובקיה
1,483	7,100	1,379	2,045,262	מקדוניה
1,575	7,400	44,221	69,660,559	טורקיה
1,661	11,200	2,706	4,495,904	קרואטיה
1,750	31,300	4,678	8,184,691	אוסטריה
1,797	12,000	21,500	38,635,144	פולין
2,027	19,600	992	2,011,070	סלובניה
2,083	28,400	4,321	9,001,774	שוודיה
2,602	12,500	1,382	3,596,617	ליטא
2,635	6,300	18,000	47,425,336	אוקראינה
2,749	11,500	833	2,290,237	לטביה
2,982	14,300	447	1,332,893	אסטוניה
3,011	29,000	1,735	5,223,442	פינלנד
6,008	30,400	21,208	127,417,244	יפן
6,357	19,200	7,617	48,422,644	דרום קוריאה

הממצא ההשוואתי שלפיו מספר עורכי הדין בישראל ביחס לאוכלוסייה גבוה מאוד בהשוואה למספר עורכי הדין במדינות רבות אחרות ביחס לאוכלוסייה מעורר שאלות קריטיות. בהתאם לכך, בחלק הבא של מאמרי אבחן מדוע ישנו מספר כה גדול של עורכי דין בישראל. בהמשך אטען כי עורכי דין הנם סוכנים אשר מאיצים היבטים מסוימים של

הליברליזם הפוליטי והכלכלי. עם זאת, הם גם תורמים לעיצובו של מרחב מוגבל לדיון פוליטי, ובכך נותנים לגיטימציה להשתקת ההתנגדות נגד כמה מן הנרטיבים היסודיים של מדינת הלאום.

כיצד נוכל להסביר את קיומו של גוף מקצועי גדול של עורכי דין, שהוא פסיבי באופן יחסי בשיח הפוליטי? מה משמעותם של עורכי דין לליברליזם הפוליטי, לשדה המשפטי וליחסים בין המדינה והחברה והאם בכלל יש להם השפעה בתחומים אלה? אם התשובה שלי לתהייה זו נכונה, עלינו להציג את הרעיון של שתיקה, לצד קול, על מנת להבין טוב יותר את הפעולה הקולקטיבית, היחסים בין המדינה, החברה ועורכי הדין. במילים אחרות, מאמר זה מזמין הסתכלות שונה על עורכי דין – לא רק סוכנים של ניידות, חקיקה, רגולציה והתדיינות בבתי משפט. מוטב שנבין וננתח עורכי דין כמעצבים של קול, שתיקה והיעדרות פוליטית. אם יש בסיס לטיעון שלי, הוא יסייע בבחינה נוספת של השאלה מדוע עורכי דין יכולים להיות הן סוכנים של שינוי חברתי והן סוכנים של שימור מצב חברתי. עם זאת, הפתרון שלי יכול ליצור קהילה מדומיינת של עורכי דין. על מנת להימנע מן המדרון המתודולוגי והאפיסטמולוגי, מאמר זה מבחין בין סוגים שונים של עורכי דין. בפוליטיקה, כמו בכל מרחב של שפה והתנהגות, ישנם סוגים שונים של קול ושתיקה.

2. מילה אחת על מילים משפטיות

שפה היא תופעה חברתית-פוליטית, שאין משמעות עמוקה לכלליה, אלא אם כן נביא בחשבון את הדרך שבה היא מעוצבת על ידי אתוסים חברתיים ותפיסות חברתיות שגויות.² המשפט הוא שפה אפינומנולוגית, כלומר שפת-על המשקפת מבנים חברתיים עמוקים הרבה יותר, בעלת מבנה משלה של נורמות ודקדוק, כללי פרשנות וכללי היגיון.³ אני מתאר עורכי דין כמבנים את השפה המשפטית וכסוכנים שלה; עורכי דין מקובעים במילים משפטיות. הם יוצרים את השפה המשפטית, מחוללים אותה ולעתים קרובות מציגים אותה כבטוחה וכמצויה בקונצנזוס. עורכי דין רשאים לדבר, והם רשאים לשתוק ולהשתמש ברובדי השפה האלה של דיבור ושתיקה כסוגים של פעילות קולקטיבית כלפי המדינה ובמסגרת מוקדי הכוח שלה.

LUDWIG WITTGENSTEIN, PHILOSOPHICAL INVESTIGATIONS 225–229 (1958); LUDWIG WITTGENSTEIN, ON CERTAINTY (1969); LUDWIG WITTGENSTEIN, PHILOSOPHICAL GRAMMAR 188 (1974).

3. LOUIS WOLCHER, BEYOND TRANSCENDENCE IN LAW AND PHILOSOPHY (2005)

ג. עורכי הדין והמדינה

בתחילת המאה העשרים ואחת רוב מדינות הלאום אינן ליברליות, אולם רוב מדינות הלאום הדמוקרטיות הנן בעלות מאפיינים ליברליים מסוימים כחלק מן ההסדרים המוסדיים שלהן ומן התרבות הלאומית שלהן. מנקודת מבט השוואתית, ליברליזם משמעו חברה אזרחית, לרבות קבוצות אופוזיציה פוליטיות המשנות במידה מסוימת את המדינה ויכולות להחליף את הגופים השולטים באמצעות זכויות פרט, פעילות של ארגונים בלתי ממשלתיים, מעורבות מוגבלת יחסית של המדינה, הגנה של המדינה המבטיחה באופן משמעותי את זכויות הפרט ופלורליזם של מנהגים דתיים מוכרים, אף אם המדינה, כמו בספרד או באנגליה, מפגינה העדפה כלפי דת מסוימת. בהקשרים שונים מדינות שונות מאופיינות בדרגות שונות של ליברליזם.

ישראל נופלת לקטגוריה של מדינת לאום המעורבת לעומק בחברה ומקדמת בתוקף ובאופן בולט אינטרסים ממלכתיים של היותה מדינה "יהודית ודמוקרטית". אף על פי כן, היא מושפעת מאוד בעיקר מן התרבות הליברלית האמריקנית, הן בקרב האזרחים היהודים שלה (81%) והן בקרב האזרחים הערבים-פלסטינים שלה (19%). ישראל היא עירוב של מאפיינים ליברליים ולא ליברליים של מדינת הלאום והשדה המשפטי שלה.

היא אינה ליברלית בכמה היבטים. ראשית, המדינה מעדיפה, מבחינה חוקתית ומעשית, דת אחת (יהדות) כדת הרשמית של המדינה. אמנם העדפתה של המדינה לדת אחת היא תופעה משותפת בפוליטיקה העולמית, לרבות במערב אירופה, אולם בישראל ההעדפה הממלכתית ליהדות מהווה גם בסיס משפטי דומיננטי להתיר הגירה למדינה ולהעניק אזרחות. זאת ועוד, היהדות כדת של המדינה הנה גם הבסיס להתייחסות שונה לקבוצות שונות, באופן גלוי ומשתמע, רשמי ובלתי רשמי, ולהטלת אחוז חסימה חוקתי ומעשי לנגישות להליכי הבחירות, לזכויות פוליטיות, לזכויות תרבותיות, לזכויות חברתיות-כלכליות ולרכישת קרקעות.

שנית, על ידי חסימת ערוצים חלופיים של הגשמה עצמית וקיבוצית, והעלאת המחיר של השימוש בהם, המדינה מחייבת יהודים לא אורתודוקסים לפעול על פי מנהגים אורתודוקסיים במגוון היבטים של החיים, כגון נישואין, גירושין, המרת דת, מנהגי דת יום-יומיים וקבורה. שלישית, המדינה מעורבת במידה רבה בחייהם של האזרחים, והיא מהווה גורם מרכזי ביותר ברוב הפעילויות האזרחיות. מעורבותה והתערבותה של המדינה באה לידי ביטוי על ידי מבוכ נרחב של רגולציה כלכלית ומיסוי גבוה, חינוך ממלכתי מרכזי ושירות צבאי חובה ומנגנוני משמעת חזקים סביב האידאולוגיה של ישראל כמדינה "יהודית ודמוקרטית". רביעית, המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל והפלסטינים בשטחים שנכבשו ב-1967 הופלו לרעה באופן משמעותי ושיטתי לעומת ישראלים יהודים מבחינה משפטית,

פוליטית, חברתית-כלכלית ותרבותית. כך, טובין ציבוריים מוקצים על בסיס מפלה ליהודים כנגד ערבים-פלסטינים, על אף פסיקה ליברלית והתערבות מסוימת של בתי המשפט. חמישית, סמלי הביטחון הלאומי בולטים ביותר, והצבא הנו המוסד המרכזי ביותר בחיים הפוליטיים באופן המפר זכויות אדם בסיסיות, כגון חופש הביטוי, חופש התנועה וזכויות קניין. לבד מנושא הדת שהמדינה מעודדת, ישראל לא עונה בכמה נושאים אפילו להגדרה מינימלית של ליברליזם⁴. היא אינה מאפשרת ביטוי שווה של קולות ומנהגים, ואינה מאופיינת בסובלנות שווה כלפי קבוצות מיעוט שונות וקהילות שאינן בשלטון.

עם זאת, קיימים בישראל גם מאפיינים ליברליים חשובים, ועל כן יש לראות בה מדינה שחוותה ליברליזם פוליטי. ראשית, עיצוב ומימוש הולכים וגדלים של חירויות יסוד וזכויות הפרט במסגרת ההליכים של הדמוקרטיה האלקטורלית. אמנם כמעט אין עיגון חוקתי בכתב של זכויות וחירויות הפרט עד כה, אולם ישנה ביקורת שיפוטית חוקתית של אותן זכויות וחירויות שנוצרו בעיקר על ידי בית המשפט העליון. הפרויקט של בית המשפט העליון בפיתוח זכויות הפרט הפך לאינטנסיבי יותר בעקבות החקיקה של חוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו (1992) וחוק-יסוד: חופש העיסוק (1992)⁵. שנית, מאמצע שנות התשעים, יותר מאי פעם בעבר, המדיניות הציבורית הלאומית כלפי מיעוטים הכירה במידה מסוימת בזכויות פרט בעיקר בנושאים כגון: הקצאות תקציב, שפה ורווחה חברתית בסיסית. שלישית, החברה האזרחית התרחבה, גם בקרב ערבים-פלסטינים ישראלים, תהליך המאופיין, בין היתר, בגידול במספר הארגונים הבלתי-ממשלתיים. כך, כפי שאדגים, מספר עורכי הדין ומספר משרדי עורכי הדין גדל, וכפי שאנתח להלן, המעורבות של עורכי דין בזירות שונות של הדיון הציבורי גדלה אף היא. רביעית, התרחשה גם הפרטה מסוימת של הכלכלה והדת, והיא הביאה להקמת ארגונים כלכליים בלתי מדינתיים ולפלורליזם של מנהגים דתיים. חמישית, במיוחד לאחר אמצע שנות השמונים, הפכה המדינה להיות מרוסנת יותר, מתונה יותר בכל הנוגע למעורבות הישירה שלה בחברה, ומבני הכוח שלה הפכו למפוצלים יותר וסותרים אלה את אלה.

ברומה למדינות לאום אחרות, התרומה של עורכי דין להתנסות הלאומית בליברליזם פוליטי הייתה עד כה מרכזית יותר מאשר רק יבוא ויצוא של ערכים ליברליים אשר עורכי דין אמורים לקדם. אף בתחילת שנות החמישים טענו עורכי דין ישראלים בבתי משפט ומחוז לבתי המשפט ליישום זכויות משפטיות ליברליות כמו חופש הביטוי וחופש ההתאגדות. זיהוי של עורכי דין ישראלים עם קידום ערכים ליברליים ותו לא עלול להיות פשטני ביותר,

TERENCE C. HALLIDAY & LUCIEN KARPIK, LAWYERS AND THE RISE OF WESTERN 4
POLITICAL LIBERALISM (1997).
חוקק מחדש בשנת 1994. 5

בדומה למדינות לאום אחרות. באופן תאורטי עלינו להבין טוב יותר עורכי דין לא רק כסוכנים יחידים המקדמים ליברליזם; תחת זאת, עלינו להמשיג את עורכי הדין בהקשר של פעולה קולקטיבית, כוחות פוליטיים ושיח ציבורי.

עורכי דין ישראלים, כמו עורכי דין בכמה מן הרפובליקות של ברית-המועצות לשעבר, עשו שימוש בידע המקצועי שלהם על מנת להיות מעורבים בפוליטיקה לקראת הקמת מדינת ישראל בשנת 1948 ובמהלכה. אין דרך להבין את היצירה של "המדינה היהודית" ואת התהליכים שלקראת הפיכתה לחוקית ולגיטימית – הן מבית והן במישור הבין-לאומי – מבלי לשקול את התרומה של עורכי הדין הציוניים לבנייה המשפטית ולאישור המשפטי של הפרויקט הפוליטי הציוני⁶. האינטראקציות בין המקצועי המשפטי לבין המייסדים הפוליטיים של ישראל היו אינטימיות ואינטנסיביות כחלק מן הבנייה והיצירה של הכוח הפוליטי של המדינה. חלק מן המייסדים הפוליטיים של המדינה (לדוגמה: דוד בן-גוריון, יצחק בן-צבי ומשה שרת) למדו משפטים; בנוסף, הם נעזרו רבות בעורכי דין של הממשלה ובעורכי דין פרטיים על מנת לקדם את השאיפות הלאומיות שלהם וליתן חוקתיות לפרויקטים פוליטיים מרכזיים, שהתרחשו בעיקר בין השנים 1939–1954. פרויקטים אלה היו חרמת האדמות שיושבו על ידי פלסטינים עד למלחמת 1948; הבנייה של המדינה כיהודית במהותה; והיצירה של מנגנון האלימות הקולקטיבי של המדינה⁷.

עלינו להבין טוב יותר כיצד ידע משפטי מהול בתהליכים של יצירת מוקדי כוח של המדינה. כל המאמצים האלה לאחד את כוחה הלאומי של המדינה עוגנו בחקיקה ובתקנות שנועדו להפוך את המדינה החדשה לחוקית ולעגן את מהותה המוצהרת כמדינה יהודית. בהקשר זה, השדה המשפטי היה קריטי. עורכי דין של הממשלה היו אחראים להכשרה משפטית של הפרויקטים האלו, ואילו עורכי דין פרטיים היו לרוב נטולי שאיפות לקרוא תיגר באופן שיטתי על השימוש בידע מקצועי-משפטי לצורך מטרות לאומיות. עורכי דין הגישו ערעורים מעטים מאוד לבתי המשפט נגד פרויקטים לאומיים אלה. באופן כללי, בשנות החמישים עורכי דין היו סוכנים של המדינה ושמרו על שתיקה לגבי המדיניות שלה. רוב המלומדים הישראלים בתחום המשפט, שהיו מרוכזים בעיקר בבית הספר היחיד למשפטים שהיה קיים במדינה עד שנת 1958, באוניברסיטה העברית בירושלים, היו עסוקים בנושאים הנוגעים להכנת טיוטות של חוקה כתובה אפשרית. מודלים חלופיים להבניה המשפטית של המדינה לא נדונו בזירות משפטיות מקצועיות, וקריאות תיגר ביקורתיות על

Assaf Likhovski, *Colonialism, Nationalism and Legal Education: The Case of Mandatory Palestine*, in HISTORY OF LAW IN A MULTI-CULTURAL SOCIETY (R. Harris, A. Kedar, P. Lahav & A Likhovski eds., 2002).

GAD BARZILAI, COMMUNITIES AND LAW: POLITICS AND CULTURES OF LEGAL IDENTITIES (2003).

ההחרמה המסיבית של אדמות פלסטיניות כמעט שלא נקראו. קריאות תיגר משפטיות על השליטה הצבאית על המיעוט הערבי פלסטיני (1948–1966) היו נדירות וכושלות למדי. עורכי דין נעדרו מדיונים ציבוריים עד שנות השישים, ומאז שנות השבעים התפתח מאפיין נוסף של עורכי דין ישראלים, כחלק מן השינויים במוקדי הכוח הפוליטי של המדינה. ככל שעורכי דין היו מעורבים בעיצוב הכוחות הפוליטיים של המדינה, הם הפכו גם מעורבים יותר בפוליטיקה כסוכנים של הכלכלה הליברלית ותרמו באופן ניכר לליברליזציה הכלכלית של המדינה ולאחר מכן לאינטראקציה שלה עם הכלכלה הגלובלית. הפרטה כלכלית של המטבע, מוסדות פיננסיים, סוכנויות ממשלה, שירותים ציבוריים ושוק העבודה שינו את היחסים הבסיסיים בין מוקדי הכוח של המדינה לבין עורכי דין, מאחר שהמבוך הליברלי של עסקאות כלכליות דורש כסות של ודאות אשר הידע המשפטי יכול לספק. כך, תחת תנאים של פלורליזציה כלכלית גוברת, המקצוע המשפטי יכול היה להתרחב, כמו שאירע באנגליה, בארצות-הברית וברוסיה (לאחר תום המלחמה הקרה), או שהוא יכול היה לגרום למדינות חזקות להגביל את מספר עורכי הדין הרשומים בלשכת עורכי הדין, כך שיצורף מספר קטן יותר של עורכי דין, כפי שקרה ביפן ובדרום קוריאה עד לשנות התשעים. במהלך ליברליזציה כלכלית המדינה יכולה לראות בעורכי דין איום על השליטה שלה ולדכא את גידול המקצוע, או שהיא יכולה להשתמש בעורכי דין ככלים לזימות כלכלית, על מנת להשיג חברה אזרחית מפותחת יותר מבחינה כלכלית אך לא מרדנית. עורכי דין יכולים להיתפס על ידי מוקדי הכוח של המדינה כמאתגרים את האליטה המקצועית או ככלי להאצת הכלכלה.

עורכי הדין נתפסו על ידי האליטה הפוליטית כקבוצה מקצועית צייתנית של יזמים. בעיקר מאז שנת 1967, והקולוניאליזציה של השטחים שנכבשו באותה שנה, הפכו עורכי דין לסוכנים של ליברליזציה במדינה ודרכה. מספר משרדי עורכי הדין הפרטיים גדל וההתרחבות ההדרגתית שלהם בישראל ומחוצה לה. מאחר שהצמיחה הכלכלית והעסקאות הכלכליות דרשו ליווי משפטי ומאחר שהמקצוע המשפטי יכול להפיק רווחים כלכליים מצמיחה כזו, עורכי דין נהנו מן ההתרחבות של הכלכלה הישראלית, שפרחה באופן חלקי בשל הניצול של הפלסטינים בשוק העבודה הישראלי. אי לכך, עורכי דין נטלו תפקיד חשוב בליברליזציה של הכלכלה הישראלית והפכו את הידע המשפטי למעוז כלכלי ופוליטי. כך, באופן מסורתי, בתי הספר המבוססים למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת תל-אביב, התנגדו להקמתן של מכללות פרטיות למשפטים. הם טענו את הטענות האליטיסטיות כי רמת הלימודים תיפגע באופן חמור כאשר הקריטריונים לקבלה יהיו קשורים להוראה פרטית יוקרתית. אף על פי כן, תחת לחצי השוק בכלכלה ההופכת ליברלית יותר ויותר, שייצרה צורך ביותר עורכי דין, הוקמו מכללות פרטיות למשפטים החל משנות התשעים ומספר עורכי הדין עוד הוסיף וגדל באופן דרמטי.

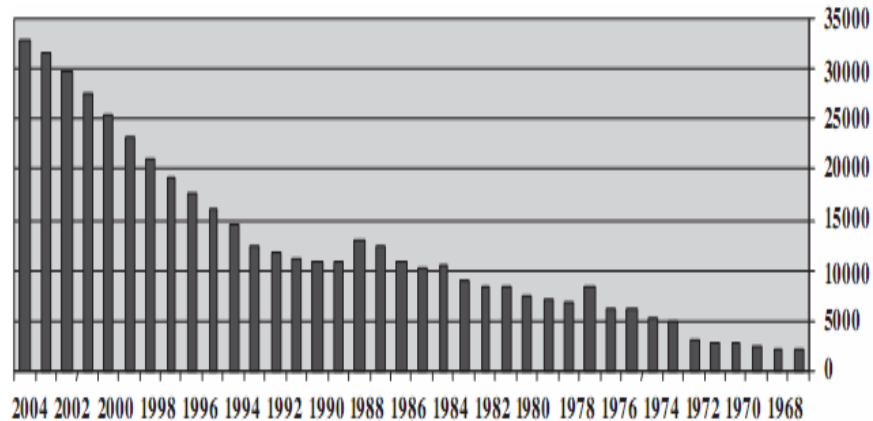
השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

טבלה 2 : הגידול במספר עורכי הדין בישראל (1968–2005)

שנה	מספר עורכי הדין	אוכלוסייה במיליונים
1968	2,100	2,841.1
1969	2,300	2,929.5
1970	2,500	3,022.1
1971	2,800	3,120.7
1972	2,900	3,225.0
1973	3,100	3,338.2
1974	5,000	3,421.6
1975	5,200	3,421.6
1976	6,100	3,493.2
1977	6,300	3,575.4
1978	8,400	3,653.2
1979	6,900	3,737.6
1980	7,300	3,836.2
1981	7,600	3,921.7
1982	8,400	3,977.7
1983	8,400	4,063.6
1984	9,000	4,118.6
1985	10,400	4,199.7
1986	10,300	4,266.2
1987	10,900	4,331.3
1988	12,500	4,406.5
1989	13,000	4,476.8
1990	10,764	4,559.6
1991	11,054	4,821.7
1992	11,164	5,058.8
1993	11,687	5,195.9
1994	12,300	5,327.6
1995	14,480	5,471.5
1996	16,080	5,612.3
1997	17,530	5,757.9
1998	19,100	5,900.0
1999	20,848	6,041.4
2000	23,127	6,209.1
2001	25,415	6,369.3
2002	27,574	6,508.8
2003	29,509	6,631.1
2004	31,311	6,748.4
2005	32,600	6,990.7

הגידול במספר עורכי הדין בישראל (1968–2004)

שנה



כפי שטבלה 2 והגרף לעיל מדגימים, מספר עורכי הדין במהלך השנים 1968 עד 2005 גדל ב-1552 אחוזים, ואילו האוכלוסייה גדלה רק ב-246 אחוזים. אי לכך, הדמוגרפיה יכולה להסביר חלק מן הגידול במספר עורכי הדין, אולם העלייה במספר עורכי הדין הייתה גדולה פי חמישה ממה שניתן היה לצפות מבחינה סטטיסטית, בהתבסס רק על הגידול באוכלוסייה. רוב הגידול הדרמטי הזה, כפי שניתן לראות בטבלה 2 ובגרף, נספג על ידי מחלקות משפטיות בבנקים מסחריים, חברות ביטוח, עיריות ועל ידי עורכי דין של המדינה ובמשרד היועץ המשפטי, אשר מעסיקים עורכי דין רבים. השוק הפרטי של עורכי הדין התרחב במידה ניכרת גם הוא. מאז שנות השמונים המאוחרות כחלק מן הזרימה של הון בין-לאומי אל ישראל וממנה, התפתחה התופעה של משרדי עורכי דין גדולים (משרדי עורכי דין הכוללים עשרות עורכי דין). לכמה משרדי עורכי דין יש סניפים בארצות אחרות, לדוגמה בלונדון ובניו-יורק. אכן, הכלכלה הישראלית הפכה ליברלית יותר, ועורכי דין היוו כלי מרכזי בהיווצרות מגמה זו ובהפקת יתרון מכך.

כפי שמראים טבלה 3 והגרפים להלן, רוב עורכי הדין בישראל בשנת 2005 הגדירו את תחום ההתמחות המשפטי העיקרי שלהם כמשפט מסחרי ואזרחי (כ-55 אחוזים), ואילו רק מעטים מהם הגדירו את עצמם כעורכי דין העוסקים בזכויות אדם. מאחר שהסטטיסטיקות של לשכת עורכי הדין מבוססות על האופן שבו עורכי דין מעוניינים להיות מוגדרים בשוק העבודה והאופן שבו הם רוצים לפרסם את עצמם, הסטטיסטיקות מראות שרוב עורכי הדין מעדיפים להפיק רווחים כלכליים מן הכלכלה הליברלית ואי לכך לעסוק בנושאים הקשורים בהיבטים הכלכליים של המשפט ולהיות מזוהים עמם.

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

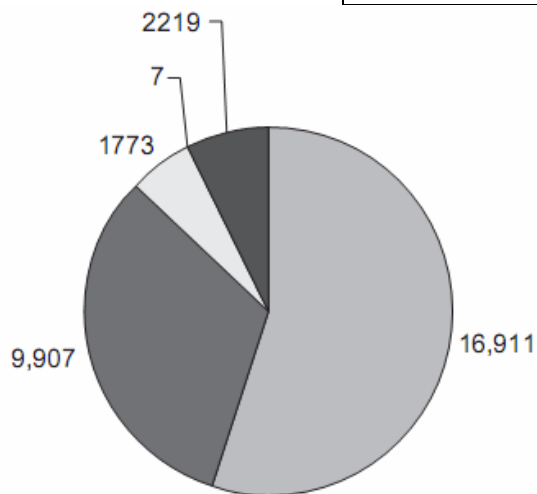
טבלה 3 : תחומי ההתמחות של עורכי דין (2005)

תחומי ההתמחות של עורכי דין (2005)⁸

16,911	משפט אזרחי ומסחרי
9,907	משפט ציבורי
1,773	משפט פלילי
7	זכויות האדם
2,219	כללי
30,817	סך הכול

תחומי ההתמחות של עורכי דין

משפט אזרחי ומסחרי	
משפט פלילי	
כללי	
משפט ציבורי	
זכויות האדם	



⁸ מקור הנתונים, לשכת עורכי הדין הישראלית.

מידע זה על השדה המשפטי מגלה רק צד אחד של הסיפור על ליברליזם ועורכי דין בישראל ומעבר לה. עד לנקודה זו הדגים המחקר את הקשר החזק בין ליברליזם כלכלי לבין העלייה במספרם של עורכי הדין. עודנו נדרשים לפרש את האינטראקציות בין עורכי דין לבין ליברליזם פוליטי. עלינו לבחון באופן זהיר יותר את השדה המשפטי לא כמרחב אחיד, כי אם כשדה שבו מוסדות שונים ומגמות שונות ואף מגמות דיאלקטיות יוצרים ומעצבים תופעה מורכבת. באופן ספציפי יותר, עלינו לבחון כיצד הכלכלה הליברלית והתרחבותו של המקצוע המשפטי השפיעו על המשמעות הפוליטית של עריכת דין בעיצוב הגבולות של השיח הציבורי. עורכי דין מהווים רכיב חשוב של הליברליזם הכלכלי, מאחר שהם נחפו לתוך הפוליטיקה על ידו והמריצו אותו. אולם הם מהווים גם חלק חשוב של הליברליזם הפוליטי ועוסקים בעיצוב גבולותיו. בהתאם לכך, המשך מאמר זה יגלה כיצד עורכי דין מדברים ושותקים בקשר לנושאים ציבוריים של דמוקרטיה, זכויות פרט וזכויות אדם.

ד. קולות דו-ערכיים: דיבור, שתיקה והתנגדות

1. על דיבור ושתיקה: עורכי דין ועיצוב השיח הציבורי

אמנם שתיקה היא צורה התנהגותית של שפה, אולם היא יכולה להוות צורה של קול בשיח ציבורי ופעולה קולקטיבית. כך, ויטגנשטיין ציין כי שתיקה היא חלק משמעותי של השפה⁹. שתיקה הנה היבט משמעותי של היעדרות מיצירה לשונית מפורשת ומייצור של השיח הציבורי. אף על פי כן, למרות היותה הבעה של היעדרות, שתיקה יכולה להיות משמעותית יותר למתן לגיטימציה מאשר קול מפורש. המשמעות של שתיקה היא במהותה תלויה הקשר. כך, אם עורכי דין נמנעים מליטיגציה אך מעודדים את לקוחותיהם שלא לציית לחוק, השתיקה שלהם היא בעלת קול שיש לו משמעות של התנגדות. היעדרות מבנייה פעילה ורטורית של השיח הציבורי יכולה להיות צורה של התנגדות, שדרכה ניתן ביטוי לאופוזיציה. לחלופין, אם עורכי דין תומכים באופן פסיבי במדיניות הציבורית ובפעולות הממשלה, לשתיקה שלהם יש תוצאה של הענקת לגיטימציה. אם שתיקה היא צורה של קבלת הנורמה של הסטטוס קוו ללא פרשנות ביקורתית, אזי היא הופכת להיעדרות פונקציונלית, מאחר שהנורמה הדומיננטית מקבלת לגיטימציה ללא כל אופוזיציה פוליטית. אמנם, אם ממשלה מצפה להסכמה מפורשת של הציבור בנושא ציבורי מסוים, שתיקה יכולה להוות קול של אופוזיציה. שתיקה יכולה להוות ביטוי חזק של התנגדות, בשיח שבו

MATTHEW B. OSTROW, WITTGENSTEIN'S TRACTATUS: A DIALECTICAL INTERPRETATION 9
13–15 (2002).

הסכמתו המפורשת של אדם נדרשת או מצופה. אולם, ככלל, בניגוד לדיבור, המסכן את קיומה של ודאות מסוימת סביב תוכנו של שיח¹⁰, שתיקה יכולה לצמצם מרחב של אי-ודאות. לפיכך שתיקה נוטה לשמר את הגישות והנורמות הדומיננטיות בשיח ציבורי נתון. היא אינה יכולה להתריס נגד ההגמוניה, והיא יכולה להפריע לכוחות המתנגדים להגמוניה. לעומת זאת, התדיינות משפטית יכולה להיות רק סוג אחד מבין סוגים שונים של פעולה קולקטיבית אשר יכולה להתעמת עם ההגמוניה והמדיניות הציבורית.

שתיקה גורמת, בין שבמתכוון ובין שלא במתכוון, ליצירת התמיכה בגישות הגמוניות ובמדיניות הציבורית. עורכי דין שותקים המוגדרים לא על ידי העמדה המקצועית הרשמית שלהם והתפקידים המקצועיים המפורשים שלהם, כי אם על ידי פעולותיהם כעורכי דין בשיח הציבורי, הנם סוכנים חשובים בסימון השיח הציבורי. עם זאת, הם לא תמיד מודעים לאחריות החברתית שלהם. השתיקות שלהם נותנות מעמד חוקי ולגיטימציה לגישות הגמוניות לגבי נושאים של זכויות האדם ו"שלטון החוק". מאחר שעורכי דין הנם בהגדרתם שחקנים פוליטיים, התופעה של שתיקה מקצועית ושתיקתם של עורכי דין דורשת הבהרה נוספת בנושא עיקרי בפעולה קיבוצית ובליברליזם.

ניתן להבחין בין כמה מקורות של שתיקה. ראשית, ייתכן כי אדם אינו מודע לנושא מסוים בשיח הציבורי. חוסר מודעות לגבי נושא ספציפי או חוסר משמעותי במידע לגבי נושא כלשהו והיבטיו השונים יכולים לעתים קרובות להוביל לשתיקה. בהקשר של מאמר זה, חוסר מודעות באשר לנושאים משפטיים פוליטיים הוא משתנה בלתי סביר למדי בהסברת השתיקה בקרב עורכי דין, במיוחד היות שהנושאים שאני דן בהם להלן הם בעלי פרופיל ציבורי גבוה, ומידת הבולטות שלהם בכלי התקשורת היא רבה. שנית, היעדר מודעות חברתית יכול להיות משתנה עצמאי נוסף המסביר שתיקה. עורכי דין יכולים לדעת על נושא בעייתי מסוים הקשור לזכויות אדם ול"שלטון החוק", ובכל זאת ייתכן שלא יהיו מודעים למשמעות של שתיקתם ולהשלכותיה על השיח הציבורי. בישראל החינוך המשפטי, במיוחד עד לאמצע שנות התשעים, לא הדגיש את התפקיד החברתי-פוליטי כביכול של עורכי דין ואחריותם החברתית.

שלישית, אדישות וניכור כלפי המדינה או הממסד הפוליטי שלה יכולים להיות מקור נוסף לשתיקה. עורכי דין יכולים לדעת על נושא בעייתי במדיניות ציבורית מסוימת, אבל לחוש ניכור כלפי המדינה או הממסד הפוליטי שלה, או להיות אדישים לגבי ההשלכות האפשריות של השתיקה שלהם. רביעית, עורכי דין יכולים להתנגד למדיניות ספציפית ולהיות מודעים להשלכות השליליות האפשריות של השתיקה שלהם בספירה הפוליטית, ואף

GORDON BAKER & P.M.S. HACKER, WITTGENSTEIN: RULES, GRAMMAR AND NECESSITY 10
.243–251 (1985); LUDWIG WITTGENSTEIN, PHILOSOPHICAL INVESTIGATIONS (1969)

על פי כן הם יכולים להטיל על עצמם צנזורה מסיבות שונות. בין היתר, הם יכולים להניח כי ביקורת מקצועית באשר לענייני ביטחון לאומי אינה פטריוטית או עלולה לגרום נזק לקשרים שלהם עם הממסד הפוליטי. שיקולים מעין אלה יכולים להיות משמעותיים בהשתקת עורכי דין פרטיים וממשלתיים. חמישית, עורכי דין יכולים גם להסכים עם מדיניות הממשלה, מעבר להיותם נאמנים לנרטיב הלאומי של המשטר, ולתפוס שתיקה כמתן מעמד חוקי באופן מכוון למדיניות ציבורית מסוימת. אני מאפיין קונפורמיזם מסוג זה כשתיקה, לא משום שזוהי בהכרח תופעה מרושעת, אלא בשל העובדה ששתיקה מונעת למעשה מעורכי דין ליטול חלק פעיל בדיון ציבורי ועיצוב ציבורי של נושאים הקשורים בזכויות אדם. החלקים הבאים של מאמר זה מתמקדים הן בתחומים שבהם עורכי דין השמיעו את קולם בחיים הציבוריים והן בתחומים שבהם שמרו על שתיקה. כך ניתן יהיה לבחון כיצד עורכי דין עיצבו וסימנו את הספרה הציבורית, מעבר להיותם סוכנים של הליברליזם הכלכלי. אני בוחן כיצד עורכי דין היו המעצבים והיוצרים של הספרה הציבורית מבלי לשנות באופן דרמטי את יחסי המדינה והחברה בישראל. המאמר מראה בהמשך כיצד ומדוע האיצו עורכי דין את התרחבותו של הליברליזם הכלכלי והפוליטי וכך גם מנעו את הפיכתו לביקורת חברתית פוליטית של מדינת הלאום. דרך שתיקה ודיבור הם היו הן מקדמי רפורמות והן השומרים אשר שימרו את הבעייתיות המובנית של ליברליזם במדינת לאום יהודית.

2. סימפוניה ליברלית

המקצוע המשפטי – על מאפייניו המרובים בשדה המשפטי – הוא אמצעי להשפעה על השיח הציבורי ולבקרה וריסון, במידה מסוימת, של המדינה, וזאת בעיקר בנוגע לנושאים שאינם נחשבים כ"ביטחון לאומי" ואינם קוראים תיגר על המדינה היהודית ולא קוראים לה לשנות את המהות והאידאולוגיה הבסיסיות שלה. עד לשנות התשעים המוקדמות מונופוליזציה מקצועית כזו של דיונים ציבוריים הייתה במידה רבה מאפיין של עורכי דין יהודים, שהיוו את הקבוצה ההגמונית השלטת בשדה המשפטי. אז, כאשר יותר עורכי דין ערבים-פלסטינים ישראלים סיימו בתי ספר למשפטים בישראל ובארצות-הברית, גם חלקם בשיח הציבורי ובעיצובו הפך בולט יותר. אי לכך, לעריכת דין שנועדה לשלוט בשיח הציבורי דרך דיבור ושתיקה של ידע משפטי, יש כמה היבטים.

ראשית, היקף החברה האזרחית בישראל, הן היהודית והן הפלסטינית, הורחב והתמסד בשל עלייה דרמטית במספר הארגונים הבלתי ממשלתיים המדווחים, מחנכים ופועלים בבתי משפט בנושאי זכויות האדם בישראל ובשטחים שנכבשו ב-1967. בנוסף, עורכי דין הקימו ארגונים בלתי ממשלתיים על מנת להיאבק בשחיתות ממשלתית ולכפות על הממשלה יותר שקיפות וחובת מתן דין וחשבון לציבור. עורכי דין אחרים הפכו לחברים בולטים ומנהיגים של ארגונים בלתי ממשלתיים אשר מתמקדים בליטיגציה (התדיינות משפטית בבתי המשפט

של המדינה) בענייני זכויות אדם בשטחים הכבושים וזכויות אזרחיות בישראל בגבולות 1967. כמו כן, עורכי דין הפכו למנהיגים בארגונים בלתי ממשלתיים הנאבקים לצדק חברתי, חלקם קשורים בקליניקות משפטיות בבתי ספר למשפטים. פעילויות חוץ-פרלמנטריות אלה באמצעות ארגונים בלתי ממשלתיים וקליניקות משפטיות היו מעוגנות בניסיון הליברלי בארצות-הברית ויובאו לישראל על ידי בוגרי בתי ספר למשפטים בארצות-הברית, הן יהודים והן פלסטינים ישראלים. אותם עורכי דין קיבלו את הכשרתם בבתי ספר למשפטים בארצות-הברית כגון הרווארד, ייל, סטנפורד, קולומביה, אוניברסיטת ניו-יורק והאוניברסיטה האמריקנית, חזרו מארצות-הברית לישראל ויישמו את החינוך המשפטי שלהם. כך, כמעט בלתי אפשרי לדמיין כיצד המערך של ארגונים בלתי ממשלתיים לזכויות אדם יכול היה להתפתח ללא תרומה משמעותית של פעילות עורכי דין. בהקשר זה, ידע משפטי בהחלט הפך לבעל צביון פוליטי.

כמעט שלא ניתן להבין כיצד מגמה זו של עריכת דין הנוטה להתדיינות משפטיות בבתי המשפט של המדינה יכולה הייתה להיווצר ללא אמונות ליברליות בסיסיות בזכויות הפרט, כגון שוויון בין פרטים, כבוד האדם, זכות לקניין, חופש הביטוי, חופש הדת וחופש המידע. אמונות אלה וההנחה הלגליסטית כי התדיינות בבתי משפט יכולות להיות פעילות פוליטית יעילה, הובילו להתדיינות שיפטיות בכמה נושאים בולטים. ניתן להזכיר, בין היתר, העדפה מתקנת למיעוטים, שוויון בין המינים בשירות הצבאי, עינויים, איסור איחוד משפחות פלסטיניות, פיקוח אזרחי על שירותי הביטחון, פעולות צבאיות בשטחים הכבושים, מינויים פוליטיים, חלוקת התקציב, שחיתות במפלגות פוליטיות, מעמד השפה הערבית, הקצאת קרקעות, מעמדם של עקורים פנימיים פלסטינים ושל כפרים פלסטיניים לא מוכרים, המרת דת ונישואים אזרחיים. נושאים אלה עוצבו, מוסגרו ומתגו באמצעות עורכי דין כנושאים בולטים בספרה הציבורית ובתקשורת ההמונים. עורכי דין היו הן סוכנים והן המבנה. הם שיקפו אמונות ליברליות ויצרו זירות משפטיות לדיונים ולפעולה, אשר הוצגו על ידי כלי התקשורת כקריטיים להליכי קבלת ההחלטות.

שנית, נוסף על ההיבט הקדחתני של פעילות הארגונים הבלתי ממשלתיים בשדה המשפטי, עורכי דין הפכו לבולטים בגופים ציבוריים כגון סוכנויות ממשלתיות, מפלגות פוליטיות ומוסדות מדינה כמו מבקר המדינה. המקצוע המשפטי הרחיב את עצמו מעבר לתפקיד היותר מוכר של ייצוג לקוחות, פרטיים או ציבוריים. בהתבסס על מיתוס על-לאומי ובין-דורי על המעלות והיתרונות של המקצוע המשפטי שלהם, עורכי דין נטלו לעצמם עמדות ניהול והנהגה, יותר מכל קבוצה מקצועית אחרת בספרה הציבורית הישראלית, למעט אנשי צבא בכירים. יש קשר סיבתי הדוק בין שינויים בריבוד חברתי בליברליזם הכלכלי, פיצול של כוח פוליטי והדיבור של עורכי דין. עורכי דין הפיקו תועלת מן האמון הליברלי הגובר בידע משפטי אשר החליף באופן הדרגתי את האמון ההולך ופוחת בסוכנויות חקיקה וממשלה. הם הועצמו גם באמצעות הגדלה בהיקף מעמד הביניים אשר

ראה בעורכי דין סוכנים של יישוב סכסוכים בהגנת זכויות קניין ופרטיות בעוד שהרקע הפוליטי הפרלמנטרי והמפלגתי הפך באופן דרמטי למקוטב ומפוצל. שלישיית, לצד היותם יזמים כלכליים דרך מעורבותם בבניית עסקאות כלכליות, הפכו עורכי דין גם ליזמים פוליטיים. מזהים עם הרעיון של יציבות פוליטית כמועילה לקידום ורווחה כלכלית, עורכי דין הביעו בקדחתנות ציפיות ציבוריות במיוחד מאז שנות השמונים המאוחרות, לרפורמות פוליטיות, ודרשו בקול רם בחירות ישירות לראשות הממשלה. הנחה ציבורית, שנבנתה על ידי עורכי דין מובילים, קבעה כי פרלמנט מפוצל עם קיטוב מפלגתי חמור של גישות לא יכול להבטיח יציבות. עורכי דין הביעו בתוקף את העמדה כאילו יציבות כלכלית, שתושג באמצעות שיטה נשיאותית למחצה עדיפה על פני ייצוג פוליטי קיטובי ומפוצל באמצעות השיטה הפרלמנטרית.

במהלך הדיונים הציבוריים והפרלמנטרים על הרפורמה בשיטת הבחירות והאפשרות לחוקק חוקה כתובה, המודל הפוליטי האמריקני היה בעל השפעה, אולם לא נלמד באופן יסודי. מצד אחד, יהיה זה הגיוני לצפות להשתתפותם של עורכי דין בדיונים על חקיקת חוקה כתובה, במיוחד מאחר שישראל נתפסת כאחת מקבוצה קטנה מאוד של דמוקרטיה שאין להן חוקה כתובה מקיפה המעגנת זכויות אדם וזכויות פרט. מן הצד האחר, במהלך דיונים אלה, עורכי דין דחקו לשוליים את כל יתר המומחים המקצועיים הרלוונטיים לסוגיות מעין אלו, כגון אנשי מדע המדינה וסוציולוגים. הם פירשו נושאים בסיסיים הנוגעים ליחסי מדינה וחברה כאילו היו נושאים משפטיים רשמיים אשר ניתן לפתור אותם רק על ידי הסתמכות על ידע משפטי. אותם עורכי דין חיזקו באופן ניכר את המעמד הציבורי המשמעותי של בית המשפט העליון, האסטרטגי והליברלי למדי, שאחרי שנת 1986 הביע שוב ושוב את שאיפתו להרחיב את הביקורת החוקתית שלו, וקבע באופן שיטתי כי טיפוח זכויות הפרט הנו החזון העיקרי שלו.

רביעית, המעמד הציבורי של לשכת עורכי הדין הישראלית השתנה. מאחר שכל עורכי הדין הישראלים חייבים להיבחן ולקבל רישיון מאותה לשכה ארצית, רכשה זו לעצמה כוח ציבורי, ארצי, מונופוליסטי וכמעט נטול ביקורת, של הסמכה מקצועית בלעדית של עורכי דין בישראל. באופן מסורתי, ללשכת עורכי הדין היו ארבעה תפקידים עיקריים בהפעלת המונופול שלה ובהטלת משמעת על עורכי דין: בחינה, הסמכה ורישום של עורכי דין; פיקוח אתי על התנהגותם המקצועית של עורכי דין; מתן מידע וחינוך משפטי משלים לעורכי דין; ולבסוף, מינוי נציגי הלשכה לוועדה למינוי שופטים הבוחרת את כל השופטים ברשות השופטת הישראלית. אולם עד לסוף שנות התשעים, שופטי בית המשפט העליון היו מוסד דומיננטי חשוב במיוחד בשדה המשפטי, וככל שהכנסת איבדה את כוחה הפוליטי, כך רכשו השופטים השפעה רבה יותר.

יתרה מזו, באמצעות מכתבי המלצה בוועדות אקדמיות מקצועיות, היו השופטים מעורבים בקידומים אקדמיים בבתי ספר למשפטים. התפיסה שלהם לגבי "שלטון חוק" ייצרה את החינוך של משפטנים בבתי הספר למשפטים, והם היו הגוף המשמעותי ביותר

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

בוועדה למינוי שופטים. אולם מאז סוף שנות התשעים שינתה לשכת עורכי הדין במידת מה את מאזן הכוחות בשדה המשפטי ומעבר לו. הדימוי העולה של עורכי דין הפך את לשכת עורכי הדין לזירה חשובה של מאבקים פוליטיים. בחירות לגופי השלטון של לשכת עורכי הדין קיבלו תהודה ציבורית גבוהה. הן היו לאירוע של כלי התקשורת הארציים, ולעתים קרובות קרש קפיצה עבור אותם עורכי דין אשר חיפשו קריירות פוליטיות בכנסת, בממשלה ובממסד הביורוקרטי. לשכת עורכי הדין הייתה תמיד בעלת חשיבות פוליטית מסוימת למפלגות פוליטיות, אולם הגידול במספר עורכי הדין והמעמד המונופוליסטי של הלשכה גרמו לה להיות שאפתנית יותר באשר למעמדה הציבורי. כל שכן כאשר בית המשפט העליון, האסרטיבי במיוחד, עודד אף יותר התדיינויות משפטיות כאמצעי לפעולה של עורכי דין בכל הרמות של הרשות השופטת הישראלית.

טבלה 4: התדיינויות משפטיות בבתי המשפט בישראל¹¹

שנה	בג"ץ	מחוזי	שלום
1948	לא רלוונטי	35,271	4,715
1949	לא רלוונטי	54,938	5,719
1950	לא רלוונטי	70,925	7,462
1951	316	89,348	10,461
1952	339	112,353	13,292
1953	238	108,398	14,334
1954	238	133,907	13,909
1955	197	143,140	13,249
1956	222	156,093	16,436
1957	236	161,394	18,112
1958	221	190,288	20,845
1959	221	181,324	23,129
1960	331	211,015	26,124
1961	377	190,122	26,996
1962	340	222,012	29,969
1963	334	220,644	35,815
1964	334	241,180	34,219
1965	382	272,654	39,992
1966	382	302,195	46,078
1967	404	294,143	47,584

11 בתי משפט מחוזיים – לרבות בתי משפט לענייני משפחה, בתי משפט שלום – לרבות בתי משפט לענייני תעבורה, הנתונים הנ"ל אינם כוללים את בתי הדין לעבודה.

50,375	295,688	342	1968
50,711	257,128	359	1969
54,668	246,329	381	1970
55,210	259,805	502	1971
57,311	278,288	534	1972
54,221	238,604	487	1973
60,122	243,652	536	1974
65,142	334,166	657	1975
61,926	378,407	534	1976
60,500	368,346	487	1977
61,377	402,805	897	1978
65,539	447,726	760	1979
70,526	467,749	827	1980
75,860	443,077	707	1981
75,244	435,211	726	1982
82,929	498,140	808	1983
90,695	557,139	958	1984
101,798	613,390	1,139	1985
101,189	553,613	1,483	1986
99,108	599,639	1,466	1987
96,438	585,846	1,438	1988
98,301	652,131	1,642	1989
99,807	665,501	1,577	1990
106,055	653,744	1,785	1991
106,115	656,753	1,727	1992
109,099	725,381	2,059	1993
114,211	730,822	2,059	1994
114,988	742,870	2,059	1995
110,289	835,755	1,578	1996
102,229	796,118	1,732	1997
163,347	795,962	1,847	1998
169,262	819,994	1,691	1999
190,156	851,377	1,688	2000
196,566	846,836	1,866	2001
205,350	902,475	2,094	2002
198,498	852,500	2,564	2003
232,054	925,132	2,338	2004
228,353	798,993	2,110	2005

הנתונים בטבלה 4 לעיל מסכמים נתונים בדבר התדיינויות משפטיות בבתי המשפט בין השנים 1948 ל-2005. התדיינויות משפטיות בבתי משפט השלום גדלו ב-2265 אחוזים, בבתי המשפט המחוזיים הן גדלו ב-4843 אחוזים ובבית המשפט העליון ב-667 אחוזים. בכל הקטגוריות של בתי המשפט, התדיינויות משפטיות גדלו מהר יותר מקצב הגידול הדמוגרפי. הדבר מעיד על ההתרחבות בהתדיינויות משפטיות הקשורות בליברליזם הפוליטי והכלכלי, ועל הפיצול במוקדי הכוח הפוליטי. בהתבסס על המחקר שלי, במדינה בעלת 6,869,500 אזרחים (2005), מספר התיקים הפעילים הנדונים בבתי משפט הגיע לכ-1,127,226 בכל ענפי הרשות השופטת, לרבות ענפי בית המשפט העליון (ולא רק בג"ץ), ובתי הדין לעבודה. כלומר, כחלק מנטייה כללית לאורך זמן, אחד מכל שישה אזרחים בישראל היה מעורב בדיון בתיק משפטי בבתי המשפט. הכיבוש הצבאי של שטחי 1967 בהחלט האיץ חלק מן הליטיגציה, מאחר שפלטנינים מן השטחים הכבושים היו יכולים לפתוח בהליכים משפטיים בבתי המשפט הישראליים ואף עשו זאת. הכיבוש היה מעוגן בהתרחבות הכלכלית הישראלית וגם בפיצול של מוקדי הכוח הפוליטי שלה. פיצול כאמור במוקדי כוח פוליטי עוד הגביר את הפנייה לבתי משפט כאמצעי להמרה ולפתרון של בעיות חברתיות-פוליטיות.

עורכי דין אומצו על ידי הממסד והחברה כסוכנים פוליטיים וכלכליים רהוטים, והם שאפו כי קולם הציבורי יישמע באופן משכנע יותר. אי לכך, נציגי לשכת עורכי הדין בוועדה למינוי שופטים הפכו לקולניים יותר במתן ביטוי לעמדתם בנושאים ציבוריים, זאת, אף בניגוד לגישות של השופטים ושל שר המשפטים. משנת 2004 ועד לשנת 2006 ערכה לשכת עורכי הדין סקר ארצי בין כל עורכי הדין הישראליים שנשאלו בשאלון מובנה בדבר הערכותיהם לגבי השופטים, יעילותם וכישוריהם. השאלון התייחס לכל בתי המשפט, לרבות בית המשפט העליון. מאז שנת 2004 התוצאות המפורטות פורסמו בכלי התקשורת וציינו את הערכותיהם של עורכי הדין לגבי כל אחד מן השופטים, אשר זוהו בשמותיהם. אולם כאשר כוחה של לשכת עורכי הדין בשדה המשפטי הפך לאתגר מוסדי ישיר על בית המשפט העליון, התעורר קונפליקט. התגובות של בית המשפט העליון היו נועזות, והתפתח משבר מוסדי.

נשיא בית המשפט העליון דאז, אהרן ברק, ביטל כביכול במפתיע את כל התחייבויותיו להיפגש עם גופי השלטון של לשכת עורכי הדין. הוא ביטל גם את הנאום המסורתי שלו במפגש השנתי של לשכת עורכי הדין (בשנים 2004 ו-2005). הנשיא ברק מתח ביקורת באופן גלוי על מה שהוא ראה כמהלך בלתי דמוקרטי אשר נועד להתערב בעצמאות השיפוטית ולהפעיל לחץ משוחד על הרשות השופטת, ובמיוחד בית המשפט העליון. המשבר המוסדי בשדה המשפטי נפתר לבסוף על ידי שיווי משקל חדש. רק אחרי הסכמתו של ברק להקים מוסד של נציב תלונות, אשר יבחן בקפידה תלונות נגד שופטים, ותחת לחץ חזק מכל ענפי הרשות השופטת, הודיעה לשכת עורכי הדין כי היא זונחת את שאלון

המשוב. כמו ברוב הדמוקרטיה האחרות הרשות השופטת בישראל הייתה הגמונית בשדה המשפטי, אולם לשכת עורכי הדין רכשה לעצמה קול ציבורי חזק יותר באופן משמעותי כחלק מן הליברליזציה הפוליטית והכלכלית.

עם כ-32,600 עורכי דין רשומים (2005), עם תמיכה של משרדי עורכי דין אמידים, בהיותה בלב האידאולוגיה הבורגנית והאינטרסים הכלכליים שמעצבים את המקצוע המשפטי כבעל מעלות רבות וכוח רב – לשכת עורכי הדין שאפה ליצור מעוז פוליטי חדש ומשופר בחיים הציבוריים. בית המשפט העליון ניפח את סמכות השיפוט שלו וצבר כוח מוסדי על ידי קריאות תיגר שיפוטיות על הממשלה, הממסד הביורוקרטי, הממסד הדתי, שירותי הביטחון, מפלגות פוליטיות והכנסת, ובכך יצר קואליציה בין לשכת עורכי הדין לבין פוליטיקאים מפלגתיים (אשר חלקם היו חברי לשכת עורכי הדין), שרצו לרסן את בית המשפט.

מאפיינים אלה של עורכי הדין הצביעו על ההשפעות של הפיצול הפוליטי והניסיון הליברלי על הפיכתם של עורכי הדין הישראלים, הן יהודים והן ערבים-פלסטינים, למעורבים בחיים הפוליטיים באופן בולט יותר וקולני יותר. עם זאת, קולם קם בעיקר בנוגע לרפורמות אפשריות בכללים הפוליטיים של המשחק הפוליטי. לעומת זאת, רוב עורכי הדין בישראל אפשרו את הסטטוס קוו בכמה נושאים מרכזיים של מדיניות ציבורית. אף שעורכי דין היו ועודם פעילים כסוכנים של הזירה הכלכלית, הם היו במידה ניכרת פרקליטים של האידאולוגיה המשפטית הבסיסית ושל הנרטיבים הלאומיים. השתיקה של עורכי דין ישראלים בולטת במיוחד בנוגע לנושאים של "ביטחון לאומי". כך עורכי דין (לרבות עורכי דין ערבים-פלסטינים) עיצבו את השיח הפוליטי על ידי מתן מעמד חוקי למדינה ולאידאולוגיה שלה ועל ידי קידום דיונים ציבוריים לגבי הכללים של המשחק הפוליטי. בפועל, עם זאת, הייתה זו כסות רטורית לשתיקה באשר לאידאולוגיה הלאומית, לאידאולוגיה המשפטית ולביטחון הלאומי. להלן אבהיר את השפה הפוליטית של השתיקה כפי שנוצרה על ידי עורכי דין.

3. שתיקה רועמת

הנטייה הציבורית של עורכי דין הייתה לתמוך בממסד הפוליטי ובאידאולוגיה הצינונית. נטייה זו שהתבטאה בשתיקה בלטה כאשר המדיניות הציבורית הביאה להפרה של זכויות אדם. באופן כללי, עורכי דין לא הטילו ספק בעקרונות היסודיים של האידאולוגיה של המדינה. הדבר ניכר במיוחד בהיעדר דיונים ביזמת עורכי דין סביב הלגיטימציה והחוקיות של ישראל כרפובליקה יהודית, מקומו של המיעוט הערבי-פלסטיני בהקשר זה ונושאים של ביטחון לאומי. כך, למרות מחאות בין-לאומיות על עינויים של פלסטינים, שהיו חשודים בתכנון פעילות טרור, לשכת עורכי הדין לא הזהירה את ממשלת ישראל באשר לבעיות המשפטיות וההומניטריות הנוגעות לעינויים, אף לא כאשר אותם עינויים המוטלים בספק

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

דווחו באופן נרחב על ידי ארגונים בלתי ממשלתיים בולטים, כמו אמנסטי אינטרנשיונל. מדיניות הממשלה של חיסולים ממוקדים גרמה לדיונים בלשכת עורכי הדין, אולם רוב עורכי הדין תמכו באותה מדיניות של הריגות, שמחוץ לעולם המשפטי. עורכי דין אינם נוטים לקרוא תיגר על הסטטוס קוו או למתוח ביקורת בנוגע לנושאים בעייתיים בצומת של ביטחון לאומי וזכויות אדם. באופן כללי, הם שותקים באשר לכיבוש הצבאי. לשכת עורכי הדין, באופן ספציפי יותר, בהגדירה את עצמה כגוף מקצועי, נשאת מרוחקת מכל ביקורת ציבורית על הכיבוש הצבאי.

עורכי דין של הממשלה, פרקליטי מדינה, הם בעלי תפקיד מרכזי בהקשר זה של השתיקה. מחד גיסא, בדיונים פנימיים, רחוק מעין הציבור, חלק מעורכי הדין של הממשלה מחו נגד הכיבוש הצבאי, אשר יצר מצב בלתי נסבל שבו עורכי דין מחויבים לטעון בעד הפרות מסיביות של זכויות אדם. באופן רשמי, עם זאת, עורכי דין של הממשלה צנזרו את עצמם וכחלק ממוקדי הכוח של המדינה המשיכו לתת מעמד חוקי לכיבוש הצבאי, והיו מקרים בודדים בלבד של מחאה ציבורית ברורה¹².

רק שתי קבוצות של עורכי דין היו חריג לשתיקה. שתיהן עשו שימוש בליברליזם על מנת להביע התנגדות למדיניות הציבורית השלטת. קבוצה אחת מורכבת מעורכי דין יהודים המתנגדים למפעל הציוני. הקבוצה השנייה כוללת עורכי דין ערבים-פלסטינים ישראלים המתנגדים לאידאולוגיה הציונית ולדגש שלה על המהות ההגמונית היהודית של המדינה. הקבוצה הראשונה כוללת כמה עורכי דין וארגונים בלתי ממשלתיים הגובים שכר טרחה מלקוחותיהם, אולם בוחרים תיקים משפטיים "מתאימים" על מנת לשבור את השתיקה ולהעמיד במחלוקת את המדיניות הציבורית היסודית והשלטת של המשטר הפוליטי. בין היתר, הם מייצגים משפטית תיקים נגד אי-הפרדה בין המדינה לבין הדת היהודית האורתודוקסית (בנושאים כמו נישואים והמרות דת), בעלות מפלה באדמות של המדינה ושל תאגידים, תנאי עבודה בלתי הוגנים של עובדים זרים, שירות צבאי חובה בשטחים הכבושים של 1967, הפרות זכויות אדם בשטחים הכבושים של 1967, אי-החוקיות של ההתנחלויות היהודיות בגדה המערבית, הגבלות מחמירות על איחודן של משפחות פלסטיניות, צנזורה צבאית על פיתוח נשק גרעיני וביולוגי ועל פריסתו ועיניוים.

12 אחד המקרים החריגים היה הדו"ח המיוחד שנכתב על ידי עורכת דין טליה ששון, ראש המחלקה הפלילית במשרד היועץ המשפטי לממשלה, אשר ביקרה את תופעת ההתנחלויות הבלתי חוקיות בשטחי הגדה המערבית שנכבשו ב-1967. עם זאת, ששון מונתה על ידי הממשלה לכתוב את הדו"ח. מאוחר יותר, במרץ 2005, הוא אומץ באופן רשמי על ידי הממשלה. ששון הייתה יכולה לדבר מאחר שהממשלה הרשתה לה להרים את קולה באופן ששירת את המדיניות הממשלתית של אריאל שרון באותה עת.

אותם עורכי דין וארגונים בלתי ממשלתיים מעטים מניחים כי מתיחת ביקורת על המדינה באמצעות התדיינות משפטית יכולה להוביל להענקת מעמד חוקי לצורות חלופיות של מדיניות ציבורית וליצור דיון ציבורי סביבן. בהיותם מתנגדים באופן מפורש למצב כללי של שתיקה, אותם עורכי דין אינם שואפים ליצור שינוי חברתי-פוליטי גורף. במקום זאת, הם סבורים כי הסתמכות על טיעונים משפטיים ליברליים ועידוד של פסיקה בהתאם יכולים להביא להפסקת חלק מקווי המדיניות הציבורית המפלה. כך, נעשה שימוש בטרמינולוגיה משפטית ליברלית על מנת לשלול את המעמד החוקי של קווי המדיניות של המדינה ולגלות את המהות המפלה שלהם, דרך טיעונים כגון חופש הדת או חופש מדת, שוויון מגדרי, שוויון בהעדפות מיניות, צדק חלוקתי, כבוד האדם, אזרחות שווה וחופש ביטוי.

אף על פי כן, מאחר שהתדיינות משפטית היא פעולה קולקטיבית הממוקדת בבתי המשפט המדינתיים, השאיפה של עורכי דין בעלי נטיות פוליטיות שונות להביא לרפורמות במשטר הפוליטי ובמדיניות שבבסיסו הובילה רק להצלחה מוגבלת מאוד. בהיותם פתוחים במידת מה לטיעונים ליברליים ותוך ציות לנרטיבים המרכזיים של המדינה, נזהרו בתי המשפט שלא לשנות את האידאולוגיה של המדינה ואת העקרונות הבסיסיים של המדיניות הציבורית שלה. מאחר שהתדיינות משפטית הנה פעילות במסגרת הכוח הפוליטי, כלומר, בתוך המסגרת של הסדרי הכוח הפוליטי המבוססים¹³, הכוח הפוליטי של המדינה גבר, במיוחד ובאופן בולט היכן שהאידאולוגיה של המדינה הייתה מעוגנת בעניינים הנוגעים לביטחון לאומי ולגבולות החברתיים, הדתיים והלאומיים בין יהודים לפלסטינים. התדיינות משפטית ליברלית הביאו לכמה ניצחונות משפטיים לתומכים ליברליים, אולם לא יכלו לשנות את המדיניות הציבורית הבסיסית ואת האידאולוגיה המשפטית הבסיסית. כך, למשל, בבג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מדינת ישראל¹⁴ הרשה בית המשפט העליון למשפחה ערבית-פלסטינית ישראלית להתיישב על קרקע הרשומה בבעלות של הסוכנות היהודית. בג"ץ, עם זאת, הדגיש בפסיקתו את המהות היהודית של המדינה ואת השליטה היהודית על משאביה, לרבות הקרקעות שלה. ועוד דוגמה, בתי המשפט חזקו את הפיקוח הבלתי אורתודוקסי של המדינה על המועצות הדתיות והפכו את השירותים הדתיים והמרות הדת לפלורליסטיים יותר. למרות זאת, הם הדגישו את המעמד המשפטי המיוחד של הדת היהודית כדת הלאומית הרשמית של המדינה. כלומר, לסדיקת השתיקה יש משמעות מוגבלת בלבד במסגרת יחסי הכוחות הפוליטיים הדומיננטיים. בדומה לכך, בית המשפט העליון פסק בערעורים באשר לפעולות צבאיות והשלטון הצבאי בשטחים הכבושים של

13 גד ברזילי "ההיבטים החמקמקים של החוק: ליטיגציה כפעולה קולקטיבית" גיליון עדאלה האלקטרוני 10 (2005) www.adalah.org/newsletter/heb/feb05/ar2.pdf
 14 פ"ד נד(1) 258 (2000).

1967, אולם נתן מעמד חוקי לסמכות הממשלה לשלוט באותם שטחים¹⁵. כך, ההתרסה נגד השתיקה באמצעות התדיינויות משפטיות נתנה גם לגיטימציה נוספת למדינה, לנרטיבים העיקריים שלה ולבתי המשפט שלה כמסמנים של יחסי המדינה והחברה. עורכי דין ערבים-פלסטינים ישראלים מהווים קבוצה נוספת הגורמת לסדקים בשתיקה. התופעה של עורכי דין ערבים-פלסטינים המתדיינים בבתי משפט של המדינה היהודית למטרות פוליטיות, קיימת בישראל מזה שנים רבות. עם זאת, רק מאמצע שנות התשעים החל לפעול ארגון של עורכי דין פלסטינים ישראלים בעלי מניעים פוליטיים בשם "עדאלה" (צדק המבוסס על שוויון). עדאלה מיסד את העתירות של עורכי דין ערבים-פלסטינים ישראלים לבתי המשפט על מנת להשיג באופן הדרגתי תנאים חברתיים-כלכליים ופוליטיים טובים יותר עבור קבוצת המיעוט. נטייה זו להתדיינות משפטית בקרב קבוצת המיעוט אומצה על ידי עורכי דין ערבים-פלסטינים צעירים יחסית, חלקם גדלו בישראל תחת המשטר הצבאי (1948–1966) שהוטל על קבוצת המיעוט. מאוחר יותר הם רכשו השכלה אקדמית משפטית בעיקר באוניברסיטאות בישראל ובארצות-הברית¹⁶. הם מעדיפים לדבר ערבית, אולם הם מדברים עברית ואנגלית שוטפת. הם ביקורתיים כלפי המשטר היהודי-ציוני המדיר את הערבים-פלסטינים ממוקדי הכוח האומיים, אף שכעורכי דין הם מאמינים, עם ספקות מסוימים, בייעוד המקצועי שלהם וביכולתם לאתגר את השתיקה סביב הפליה רשמית ובלתי רשמית של המדינה היהודית נגד קבוצת המיעוט הערבי-פלסטיני¹⁷. עורכי הדין של עדאלה מאמינים בכוחם של דיבור משפטי ורטוריקה של זכויות ליברליות להביא לכמה שינויים משפטיים חשובים בסטטוס קוו אשר בתורם עשויים להאיץ כמה רפורמות חברתיות פוליטיות. הטקטיקה שלהם בהתדיינויות משפטיות היא ליישם שפה ליברלית של שוויון המאלצת את המדינה להכיר בגלוי בהפליה מבוססת ומעוגנת או להציע סעדים משפטיים לחברי קבוצת המיעוט. מבחינה אסטרטגית, התדיינויות משפטיות נתפסו כפעולה פוליטית שיכולה להפוך זכויות פרט למציאות של זכויות קבוצתיות, ואף להביא דה-פקטו ודה-יורה לאוטונומיה תרבותית ולאומית עבור המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל. עם מידה מסוימת של ליברליזם כלכלי ומעמד ביניים גדל, הקהילה הערבית פלסטינית בישראל נהייתה מודעת יותר לפוטנציאל הטמון בהתדיינויות משפטיות, ובאופן

15 .DAVID KRETZMER, THE OCCUPATION OF JUSTICE (2002)
16 ראו: BARZILAI, לעיל ה"ש 7; ברזילי, לעיל ה"ש 13, Neta Ziv, *Group Rights, Identity and Equality: Lawyering for Palestinians in Israel*, paper presented at: LAW AND SOCIETY MEETING IN MIAMI (2009).
17 ראו: BARZILAI, לעיל ה"ש 7.

חלקי בטוחה יותר בכוחה הכלכלי והפוליטי¹⁸ ליהנות מפעילותם של ארגונים בלתי ממשלתיים.

בין האורות והצללים של הליברליזם הפוליטי הדילמה בקרב עורכי דין ערבים-פלסטינים לא הייתה אם ערעור לבית המשפט יתקבל או יידחה, אלא אם כן שבירת השתיקה באמצעות פסיקה שיפוטית במוסדות המדינה היהודית-ציונית לא תסתיים בדה-לגיטימציה של הזהות הלאומית של קבוצת המיעוט. אכן, התדיינות משפטית של קבוצות, מיעוטים וקהילות אינה נשקלת בהכרח במונחים של השגת ניצחונות משפטיים בתיקים ספציפיים¹⁹. במקרה של עורכי דין ערבים-פלסטינים-ישראלים, התדיינות משפטית נועדה להגשים הטבות פוליטיות, חברתיות-כלכליות, תרבותיות וסמליות רחבות, וזאת מלבד ניצחון במובן הצר של התדיינות משפטית בתיק מסוים.

שימוש ברטוריקה ליברלית בבתי המשפט של המדינה מהווה נושא שנוי במחלוקת בקרב חברי קבוצת המיעוט. התופעה שהומשגה על ידי רוברט קגן (Kagan) "לגליזם אדברסרי"י²⁰, כלומר נורמה שלטת של פתרון בעיות חברתיות-פוליטיות, תרבותיות וכלכליות באמצעות התדיינות משפטיות בבתי המשפט של המדינה, הייתה לנושא שנוי במחלוקת בקרב עורכי דין מקבוצת המיעוט ופעילי זכויות אדם למען קבוצת המיעוט²¹. כך, ארגונים פמיניסטיים-ערבים-פלסטיניים, אשר היוו חלק בולט מן הארגונים הבלתי ממשלתיים של המיעוט, נטו לסוג אחר של שפה, לזירה מחודשת של משא ומתן על יחסי חברה ומדינה. הם חיפשו דרכים אחרות לנפץ את כוחות השתיקה סביב אלימות נגד נשים והכנעה חברתית רבת ממדים של נשים ערביות פלסטיניות, אשר סבלו מהפליה הן בחברה היהודית כערביות ופלסטיניות, וכמוסלמיות, והן בקהילה שלהן עצמן, כנשים. ארגונים בלתי ממשלתיים כאלה נטו להימנע מהתדיינות בבתי משפט, ובמקום זאת יזמו פעילויות בשטח, כמו סיוע לנשים מוכות ולנשים שנאנסו והצלת נשים מרצח על רקע "כבוד המשפחה"²².

- 18 אסעד גאנם ההשתתפות הפוליטית בקרב ערבים בישראל (1997).
- 19 MICHAEL W. MCCANN, RIGHTS AT WORK: PAY EQUITY REFORM AND THE POLITICS OF LEGAL MOBILIZATION (1994); Malcolm M. Feeley, *Hollow Hopes, Flyerpaper, and Metaphors: The Supreme Court and Social Change Symposium*, 17 LAW & SOC. INQUIRY 745 (1992).
- 20 Robert A. Kagan, *Adversarial Legalism: Tamed Or Still Wild?*, 2 N.Y.U. J. LEGIS. & PUB. POL'Y, 217 (2000).
- 21 חסן ג'בארין "לקראת גישות ביקורתיות של המיעוט הפלסטיני: אזרחות, לאומיות ופמיניזם במשפט הישראלי" פלילים ט 53 (התשס"א); Samara Esmeir, *Litigation, Legal Discourse ; and Identity*, 1 ADALAH NEWSLETTER 12 (1999).
- 22 לעיל ה"ש 7.

התדיינות משפטיות בבתי המשפט של המדינה, מצד שני, נחשבו לעתים קרובות כפעולות מיותרות ויקרות ללא כל יתרונות חברתיים-פוליטיים, תרבותיים וכלכליים מוחשיים עבור הקהילה. ארגונים אלו סברו כי יש לנפץ את השתיקה לא על ידי דיונים בבתי המשפט של המדינה ביחס לאירועים בודדים של ניצול לרעה של כוח. החשש היה כי אותם אירועים מבודדים "ימושפטו" ויהפכו לנושאים צרים של זכויות וחובות משפטיות. תחת זאת, פעולה קולקטיבית צריכה דווקא להתמקד בפירוק של הסטטוס קוו וביצירת מודעות חברתית לשוויון זכויות, וזאת באמצעות פעילות יום יומית ברמת השטח. אף בעקבות פרשת קעדאן שבה פסק בית המשפט העליון כי הפליה נגד ערבים אזרחי ישראל בענייני הקצאת קרקעות היא בלתי-חוקית ואסורה, פעילים ערבים פלסטינים רבים תופסים את חוקי המדינה כיהודיים, ציוניים ומפלים את קבוצת המיעוט²³. אף על פי כן, כמה ארגוני שטח ערביים פלסטיניים לא שללו לחלוטין את ההתדיינות המשפטית בבתי משפט של המדינה, אלא תפסו אותה כמשנית ומשלימה לפעילויות השטח שלהם.

עדאלה ציפתה להפיק תועלת מן הרטוריקה הליברלית הצומחת בבתי המשפט, במיוחד בקרב שופטי בית המשפט העליון. הכנסת המקוטבת והמפוצלת, עם השפעות יהודיות אורתודוקסיות ולאומיות ניכרות, לא נחשבה כמועילה לקידום השוויון, אולם מקצוענות שיפוטית נתפסה כמפלה פחות ומותאמת יותר לדיבור ליברלי סביב שוויון זכויות. במהלך שנות התשעים, עורכי הדין של עדאלה התערו מבחינה מקצועית בחברה הישראלית הפתוחה יותר, יצרו קשרים עם ארגונים בלתי ממשלתיים יהודיים ועם האקדמיה, תחת השפעות תרבותיות מסוימות של השיח הליברלי סביב זכויות אזרחיות וזכויות אדם. כך, הם רואים בחוקי המדינה לא רק סדרה של הגבלות ותקנות כופות, אלא גם מארג שהוא באופן פוטנציאלי דינמי ומפוצל ובכך יכול לשרת אינטרסים של מיעוטים. העובדה שמדינות לאום הנן הצטברויות מפוצלות של מוקדי כוח הנה מרכזית להבנת יחסי המדינה והחברה²⁴. עורכי דין שאפו להפיק יתרון מן המדינה המפוצלת ומן הדומיננטיות של בית המשפט העליון כדי לייצר הזדמנויות לחברי קבוצת המיעוט להשיג לעצמם הכרה בזכויות.

עדאלה פעלה בדומה לארגונים בלתי ממשלתיים מכווני מדיניות במערב אשר שינו חוקים ליברליים על ידי התדיינות משפטיות בבתי המשפט של המדינה²⁵. אותם ארגונים

23 ראו: דיונים באוניברסיטה העברית, ירושלים, מרכז "מינרבה" לזכויות האדם, אפריל 2000; דיונים באגודה למשפט ציבורי, ירושלים, יוני 2000.

24 JOEL S. MIGDAL, STRONG SOCIETIES AND WEAK STATES: STATE SOCIETY RELATIONS AND STATE CAPABILITIES IN THE THIRD WORLD (1988); JOEL S. MIGDAL, BOUNDARIES AND BELONGING: STATES AND SOCIETIES IN THE STRUGGLES TO SHAPE IDENTITIES AND LOCAL PRACTICES (2004).

25 ראו: McCANN, לעיל ה"ש 19; CHARLES R. EPP, THE RIGHTS REVOLUTION (1998).

לא היו מהפכניים אלא פרגמטיים. הם אימצו את הטרימינולוגיה השלטת בתחום המשפט ובחרו לעשות בה שימוש למען הצרכים והאינטרסים שלהם. המייסד של עדאלה והמנהל הכללי של הארגון, עו"ד חסן ג'בארין, הסביר לי בריאיון אישי כיצד רטוריקה ליברלית של זכויות יכולה להיות רלוונטית לקבוצת המיעוט: בית המשפט העליון הישראלי כבר הכיר בקיומם של נשים ויהודים רפורמים כקבוצות במשפט הישראלי. אין הכרה כזו בערבים ישראלים. אנחנו מנסים לשנות את השפה של בית המשפט²⁶. יש להדגיש כי גם הפסיקה בפרשת קעדאן, כפי שנבחנה לעיל, לא ראתה בערבים פלסטינים בישראל קהילה, אך היא נתנה ביטוי לנקודת מבט ליברלית של זכויות (אזרח) פרטיות במדינה היהודית ובהתאם לכך הכירה בערבים בישראל כפרטים שווים אולם לא כקהילה נפרדת שאינה שלטת²⁷.

בעתירותיה לבית המשפט העליון לא פנתה עדאלה בבקשות לרפורמות במבנה של המשטר הפוליטי ולא ביקרה באופן ישיר את הנרטיב הלאומי של יהדות וציונות. העתירות עשו שימוש בעילות משפטיות ליברליות רגילות וקונקרטיות מאוד, כגון הפליה בין אזרחים, במסגרת הכללים של המשחק הפוליטי. הארגון שאף לשבור את השתיקה ולהצר את הפערים בין יהודים ישראלים לבין ערבים פלסטינים אזרחי ישראל, על ידי פרשנות ליברלית לחוקי המדינה. בין היתר, העתירות של עדאלה כללו דרישות להציב שלטי רחוב בערבית כשפה רשמית נוספת; לספק תחבורה ציבורית לסטודנטים ערבים מן הכפרים שלהם לבתי הספר שלהם; להעניק סיוע של המדינה לסטודנטים ערבים בעלי קשיי למידה על פי הקריטריונים הרשמיים החלים על סטודנטים יהודים ולהקצות תקציבים לקבוצת המיעוט באופן פרופורציונלי לחלקה באוכלוסייה כולה²⁸. מבחינה זו, עדאלה סייע באופן ניכר בשבירת השתיקה סביב הפליה מדינית שיטתית של ערבים פלסטינים אזרחי ישראל.

על ידי שימוש באותה שפה של שוויון והפליה כפי שהשתמשו בה צדדים יהודים בבתי המשפט, עדאלה יכול היה לעצב חוקי מדינה, שחלים באופן שווה על קבוצת המיעוט. בעקבות ההבחנה של איריס יאנג בין קריאת תיגר על כוחה של המדינה לבין קריאת תיגר על חלוקת המשאבים על ידה²⁹, אני טוען שעדאלה לא ביקש לערוך רפורמה בכוח הפוליטי של המדינה ולבנות אותו מחדש, כפי שניתן היה לצפות לאור היחסים הפוליטיים שלו עם קבוצות פוליטיות ערביות-פלסטיניות-ישראליות. תחת זאת, מאחר שעורכי הדין של עדאלה עתרו לבתי המשפט של המדינה וראו בהתדיינויות משפטיות אמצעי עיקרי לפעולה קולקטיבית, הם קראו תיגר על מדיניות – אך לא על מטא-נרטיבים אידאולוגיים – אשר גרמה להפליה בהקצאה של משאבים ציבוריים. כפי שהסביר לי חסן ג'בארין: "אנו עושים

26 ריאיון אישי עם עורך דין חסן ג'בארין 25 בינואר 1999 (עותק שמור אצל המחבר).

27 לעיל ה"ש 7.

28 לפירוט, ראו שם.

29 Iris Marion Young, Justice And The Politics Of Difference (1990)

שימוש בטרמינולוגיה משפטית באופן שבו השופט ירגיש כי הוא יכול להיראות כבלתי תקין פוליטית [אם תידחה העתירה]³⁰.

גישה כזאת של דיבור ליברלי באמצעות התדיינויות משפטיות הייתה אפקטיבית במידה מסוימת. כך, בתקופה שבין שנת 1997 לשנת 2000 הגיש עדאלה 25 עתירות לבית המשפט העליון. שיעור ההצלחה שלו היה 50 אחוזים, אם כל התיקים המשפטיים, לרבות עתירות תלויות ועומדות, מובאים בחשבון; ו-67 אחוזי הצלחה אם נשקלים רק 18 תיקים משפטיים אשר כבר נתקבלה בהם החלטה. אף על פי כן, ברוב התיקים המשפטיים (75 אחוזים מן העתירות המוצלחות שהתקבלו על ידי בית המשפט), התוצאה המשפטית הסופית הייתה מבוססת על הסדרי פשרה מחוץ לכותלי בית המשפט³¹. בהסדרי פשרה אלה השיג הארגון חלק מן הסעדים המשפטיים שביקש, בעוד שגופי המדינה (לדוגמה: בתי המשפט, הממשלה, הבירוקרטיה הציבורית, הצבא, המשטרה והרשות המחוקקת) לא ראו בהסדרי פשרה אלה שינויים משמעותיים בסטטוס קוו. לכן, עבור שני השחקנים הפוליטיים, המדינה ועדאלה, הסדרי פשרה מחוץ לכותלי בתי המשפט היו אמצעי יעיל לשימור הלגיטימציה. עבור המדינה, הסדרי פשרה מחוץ לכותלי בתי המשפט, היוו אפשרות טובה יותר להסדר משפטי מאשר הענקת שוויון רשמי מלא על ידי הכרה בזכויות הקהילה הערבית-פלסטינית. דותן והופנונג³² בחנו מאות תיקים משפטיים של הסדרי פשרה מחוץ לכותלי בתי המשפט בעניינים אחרים, אשר בהם בית המשפט העליון העדיף פשרות צרות מסוימות ללא פרסום או עם פרסום מינימלי, על פני פסיקות בולטות וגורפות. כך בית המשפט העליון יכול היה לספק סעדים משפטיים לגיטימיים בהתאם לחריגים מסוימים עבור קבוצות מיעוטים, וזאת מבלי לסכן את התרבות הפוליטית ההגמונית של הרוב היהודי.

עבור עדאלה הסדרי פשרה מחוץ לכותלי בתי המשפט היוו דרך למתן נהגים מפלים של המדינה היהודית. הסדרי פשרה משפטיים אלה סיפקו גם הצלחה סמלית, אשר יש לה תפקיד בשימור הארגוני בקהילה כארגון של עורכי דין. כפי שהראו מחקרים ניאו-מוסדיים, ארגונים ובמיוחד ארגונים מקצועיים של עורכי דין, הפכו את המשפט להון הסמלי שלהם על מנת לשרוד ולקדם את עצמם במערך המשפטי ובחיים הציבוריים בכלל³³. עדאלה שאף

30 לעיל ה"ש 26.

31 לעיל ה"ש 7.

32 Menachem Hofnung & Yoav Dotan, *Legal Defeats – Political Wins: Why do Political Representatives Go to Court*, 38 COMPARATIVE POLITICAL STUDIES 75 (2005)

33 AUSTIN SARAT & STUART SCHEINGOLD, *CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES* (1998); Lauren Edelman, Christopher Uggen & Howard S. Erlanger, *The Endogeneity of Legal Regulations: Grievance Procedures as Rational Myth*, 105 AMERICAN JOURNAL OF SOCIOLOGY 406 (1999)

להציג מידה מסוימת של הצלחה משפטית במאמצים האדברסריים שלו. הצלחה משפטית כזו במיתון המדינה על ידי שימוש בשפה הליברלית סייעה לעדאלה בהצגתו כארגון קהילתי אפקטיבי הפועל במסגרת המורכבויות החברתיות-פוליטיות והמשפטיות. כמו כן, הישגים משפטיים אלה יצרו הטבות ציבוריות קונקרטיות (אם כי מוגבלות ביותר), כגון תהליך הדרגתי של יצירת יותר שוויון רשמי ובסיס אפשרי למוניטין הטוב של עדאלה בספרות הקדחתניות של פעילי זכויות אדם והארגונים הבלתי ממשלתיים התחרותיים בישראל. מאז שנת 2000 הדגים עדאלה את יכולותיו הארגוניות לשלוט כמונופול בחלקים מן השיח של קבוצת המיעוט על ידי ייצוג המשפחות של 13 ערבים פלסטינים ישראלים אשר נהרגו על ידי המשטרה הישראלית במהלך הפגנות אלימות של ערבים-פלסטינים ישראלים באוקטובר 2000, בתגובה לביקורו של מנהיג האופוזיציה דאז, אריאל שרון, בהר הבית. עדאלה תיאר את ההגנה המשפטית של מאות עצורים על ידי המשטרה ואת הדרישות המשותפות להעמדת השוטרים שהיו אחראים להריגות לדין פלילי. עם זאת, שבירת השתיקה אינה בהכרח בעלת השלכות מעשיות. בפועל, התדיינויות משפטיות בהקשר של ליברליזם פוליטי הנן בעלות השפעות מינוריות בלבד על הניעות של ערבים-פלסטינים ישראלים. אף אחת מן העתירות של עדאלה לבתי המשפט לא גרמה למאבקים פוליטיים נגד הממסד הפוליטי ולא עודדה רפורמות פנימיות נרחבות בתוך הקהילה. על אף האפקטיביות המשפטית היחסית של עדאלה בהשגת סעדים משפטיים מוגבלים ובמיתון המדינה, יכולתו ליצור שינויים חברתיים-פוליטיים מוטלת בספק. ההישג העיקרי של ההתדיינויות המשפטיות של עדאלה היה באכיפה על מוסדות המדינה היהודית להשוות חלק מזכויות הפרט של ערבים פלסטינים ישראלים לאלו של יהודים ישראלים. רפורמה מוגבלת כזו לא ניתן היה להשיג דרך שתיקה וללא טקטיקה מפורשת של דיבור בשפה של זכויות ליברליות, בשדה המשפטי ומעבר לו.

ה. סיכום

מאמר זה פיתח תאוריה המציגה עורכי דין כסוכנים של פעולה קולקטיבית המסמנים ומעצבים את הגבולות של יחסי המדינה והחברה באמצעות שתיקה ודיבור. המאמר ניתח ופיתח תאוריה לגבי ההשלכות הכפולות של ליברליזם על עורכי דין וכיצד הם עיצבו את השיח הציבורי הן כסוכנים פוליטיים של הליברליזם והן כיוצרים. המאמר הבהיר כיצד ומדוע עורכי דין כשחקנים פוליטיים בשדה המשפטי, שעושים שימוש בליברליזם פוליטי, יכולים לעצב על ידי שתיקה ודיבור את הגבולות של הספרה הפוליטית. מצד אחד, בעודם עושים זאת עורכי דין קוראים תיגר על אופני הקצאה של טובין ציבוריים, ולעתים קרובות

השפה הדו-ערכית של עורכי דין בישראל

הם מקדמים הפרטה ויותר פלורליזם משפטי. מצד שני, עורכי דין גם נותנים לגיטימציה וחוקיות לאידאולוגיה המשפטית של המדינה.

עורכי דין מדברים בעיקר במסגרות האידאולוגיות הדומיננטיות של המדינה, ולעתים קרובות לא פחות הם שותקים באשר למדיניות הציבורית השלטת. בישראל הם שותקים בעיקר לגבי ההגמוניה של המדינה כיהודית ובנוגע לנושאים של ביטחון לאומי. כאשר הם בוחרים להביע התנגדות בקול רם כחלק מן המקצוע שלהם הם לכודים במיתולוגיות ובמגבלות של עצמם ומחויבים לקרוא תיגר על הסטטוס קוו רק במידה מוגבלת. כמו באגדות היווניות הקלאסיות, הם יכולים לעשות שימוש במקצוע שלהם ולעוף לשחקים, אך לא גבוה מדי, שמא כוחם יימס וייעלם. הם יכולים לדבר, אבל הדיבור שלהם מוגבל במסגרת הגבולות המוסדיים והתרבותיים של אותה אידאולוגיה שנותנת להם את קולם. הניסיון הישראלי של עורכי דין יהודים וערבים-פלסטינים אזרחי המדינה מזמין תובנות השוואתיות לגבי הפלא והפרדוקס של המקצוע המשפטי כאמצעי לרטוריקה ופרקטיקה פוליטית. לא רק "חיים ומוות ביד הלשון", אלא גם עיצוב פנינו הפוליטיים מושפע במידה רבה מן האופן בו עורכי דין מפרשים את היקף כוחם, חובותיהם וזכויותיהם.